

Emese mitokondriális álma

Beszélgetés Béres Judit genetikussal, Fóthi Erzsébet és Kustár Ágnes antropológusokkal

ÖRDÖGÖK, MÍTOSZOK, GÉNEK

MÓROCZ ZSOLT: *A genetika eljutott az emberiség közös ősanjához, a mitokondriális Évához, akitől mindnyájan származunk. Talán nem árt megemlíteni, hogy a Bibliától eltérően nem egy, hanem több Éva létezett ebben az időben, de a ma élő emberiség eredetét tekintve erre az egy mitokondriális Évára vezethető vissza, mint ősanjára. Először azt kérdezem Béres Judit genetikustól, van-e esély a magyarság ősanjának, a mitokondriális Emesének a megtalálására? Azután arra kérem, szójon néhány szót származásunkról, amely már a középkorban gondot okozott. Nyugtasson meg bennünket, nem az ördögtől származunk, hiszen már Kézai Simon gesztája elején kénytelen a nyugati krónikásokkal vitázni, akik azt állítják, a magyarok parázna ördögöktől erednek. Kézai cáfolatként az Evangéliumra hivatkozik, mondván, az ördögnek, azaz a szellemnek nincs teste, test pedig csak testből származhat, nem az ördögöktől. Mit lehet mondani, genetikailag honnan jöttünk?*

BÉRES JUDIT: Ebben a kérdésben talán az a legfontosabb, hogy a recens népesség – tehát a ma élő magyar népesség – vizsgálata nem elég ennek kiderítésére. Raskó István és munkatársai *bonfoglalás kori* sírokat, temetők anyagát tanulmányozták, ezekből nyertek DNS-t. Az úgynevezett fosszilis DNS-vizsgálatok azt mutatják, ahogy az időben visszafelé mind távolabbra haladunk, annál több keleti elemet lehet találni a magyar népességben. Különbség van azonban a köznép és a vezetőréteg között.

Az említett ősanya esetben az első lépésként meg kellett találni, hol van a mitokondriális Éva, miután a világ benépesedéséről két elmélet volt. Az egyik szerint a világ különböző részein jelent meg a homo sapiens – a ma élő értelmes ember –, míg a másik teória szerint egy helyen alakult ki, majd onnan történt a Föld benépesülése. Mára bebizonyosodott, Afrika keleti részéről, az Olduvai-hasadék környékéről származik az emberiség. Innen indult a történetünk, a jelenlegi tudományos álláspont alapján, száz-hús-százötvenezer éve. Az szinte egészen bizonyos, hogy fekete volt az ősanya. A mitokondriális Éva mellé azonban illik egy Ádámot tennünk, miután az Y kromoszómát kizárólag férfiak örökítik. A vizsgálatok után kiderült, létezett az Y kromoszómás Ádám is. A konkrét kérdésre válaszolva viszont azt mondhatom, a mitokondriális Emeséhez eljutni, jelen helyzetben, sajnos nincs sok remény.

– *Ha mitokondriális Emesénk nincs, esetleg osztozhatnánk a finnekkel egy közös, finnugor, Y kromoszómás Veinemoinenen?*

– Részt vettem 1993 és '96 között, finn–magyar kormányközi együttműködés keretében, genetikai vizsgálatokon a Turku Egyetemen, több, más intézményből érkezett molekuláris diagnosztikával foglalkozó szakemberrel. A finn kollégák a teljes finnugor nyelvcsalád népességet vizsgálták, ebből mi, magyarok, egy nép voltunk a sok közül. A finnek eleve tudták, hogy az obi–ugor ágból mi lehetünk a legtávolabbiak, de ők csak a genetikai rokonságra voltak kíváncsiak. A rokonsági fok genetikai távolságban mérhető. A vérből kimutathatók a markerek – a jelzőgének –, azután különféle vizsgálatokat követően géngyakoriságot lehet

számolni, majd a gényakoriságból genetikai távolságot. Ez a genetikai távolság jelzi, rokonok vagyunk-e, vagy sem, illetve, hogy milyen fokon vagyunk azok. Összehasonlítva a finnugor és az indoeurópai nyelvcsalád népességét kiderült, hogy nem volt nagyobb a genetikai távolság az indoeurópai nyelvcsalád népességével, mint a finnugor nyelvcsalád népességével. Ezzel azt mondhatjuk, akkora a genetikai távolság, ami nem nulla, hiszen *mára* egy kevert európai népesség vagyunk – ezt nem szabad elfeledni –, szóval kimondható: *a finnekkel olyan nagy a genetikai távolság, hogy nagyon kis mértékben állunk genetikailag rokonságban velük.* Tehát nem vagyunk genetikailag rokonok. Egyébként Cavalli-Sforza, aki a genetika legnagyobb guruja, úgy gondolja, a gének és nyelvek megfeleltethetők egymásnak, mert mindegyik a népek vándorlását követi. De vannak kivételek, mint a baszkok és a magyarok. Visszakanyarodva saját eredményeinkhez, a finn–magyar kutatás végeredményeként ismét elmondhatjuk: olyan nagy közöttünk a genetikai távolság, hogy *nem vagyunk rokonok.* Sőt, bizonyos csoportokra jellemző genetikai betegségekben sem osztozunk, amelyek többnyire azért keletkeznek, mert vallási vagy kulturális szokások miatt egy-egy adott közösség önmagán belül házasodik. Ilyenkor lappangva öröklődő betegségek alakulhatnak ki, amelyek bizonyos idő elteltével a népcsoporton belül halmozódhatnak. Ezek között a betegségek között több mint harminc, úgynevezett finn típusú betegség van, amelyek nálunk, magyaroknál nem fordulnak elő. Ez a genetikai betegségspektrum is jelzi: nagyon nagy a genetikai távolság.

– *László Gyula ellene volt az „egyedül vagyunk” búsmagyar nekikeseredésnek. Nemcsak európaiságunkról, helyesebben az európai kultúrába történt betagozódásunkról beszélt hangsúlyosan időnként, de felvetette azt is – jóval a genetika ilyen irányú vizsgálódásai előtt –, hogy néhány ősből osztozva, mi, magyarok mindnyájan rokonságban állhatunk egymással. Lehetéges néhány ősapát találunk?*

– Nem merek mit mondani erre, mert olyan ez, mint egy sötét házibuliban: mindenki mindenkivel. Mitokondriális Éváról és Y kromoszómás Ádámról azért volt érdemes beszélni, mert ott maga a homo sapiens alakult ki. Ilyen, illetve hasonló kérdésekben, például abban, hogy miként mentek át Szibériából Észak-Amerikába adott törzsek, a helyen is és az időn is vitatkoznak az empirikus, illetve teoretikus tudomány képviselői.

– *Úgy tűnik, a régészet, a történelemtudomány, a nyelvészet, illetve a genetika és az antropológia eredményei nem minden esetben erősítik meg egymást a magyar őstörténet-kutatás területén. Ké lesz az utolsó szó eredetünket tekintve?*

– Tiszteletben kell tartani minden tudományág eredményét, azonban az antropológia és a genetika az, ami – ha nem is felülírja a nyelvészek, a régészek, történészek munkáját, de – talán közelebb juthat az igazsághoz. Mindkettő természettudomány lévén, eredményeit tekintve objektív. Amennyiben az általuk vizsgált csontok jó állapotban maradnak fenn – legyen az mamutcsont, ősemberi maradvány vagy egy mumifikálódott váci szerzetes teteme –, akkor megbízható eredményeket kap a kutató. Még egyszer hangsúlyozom, nagyra becsülöm minden más területen dolgozó szakember munkáját, ám az objektív eredmények előtt fejet kell hajtani.

– *Van-e valamiféle „génfészek”, érdemes-e keresni bármiféle genetikai ősbazát?*

– A migráció, a vándorlás útját nehéz követni. Csengelén feltártak például – egyebek mellett – egy kun vezéri sírt. A genetikai vizsgálatok azt valószínűsítették, hogy ez a férfi a burjátokkal is rokon. A csengelei kun populáció nem volt egységes genetikailag. Ázsiai és európai elemeket lehet náluk elkülöníteni. A kunok őshazája a mai Nyugat-Szibéria és Mongólia határának közelében lehetett, ahol a mai burját, mongol po-

puláció él. Vándorlásaik során együtt éltek azzal a népcsoporttal, akiknek leszármazottai a mostani komi népesség. Majd keveredtek a mai európai – szláv, finn, balkáni – népek elődeivel. Ha ilyen különbségeket találunk, akkor nagyon nehéz nyilatkozni egy közösségről vagy népről.

A ma élő magyar lakosság egyértelműen európai kevert génállományú népesség, azonban amennyiben időben visszafelé haladunk, annyiban mind több keleti elemet találunk. A gyökereinket Ázsiában kell keresnünk.

– *Mit tudhatunk a különböző magyarországi népcsoportokról, jászokról, kunokról, palócokról, őrségekről? Vannak-e jelentős genetikai eltérések közöttük?*

– A finn–magyar kutatások mellett történtek más vizsgálatok is. Volt török–magyar kormányközi, illetve német–magyar akadémiai együttműködés. Már a klasszikus markerekből – jelzőgénekből – kimutathatóvá vált, hogy vannak nálunk definitív, karakteresen elváló etnikumok. A jászok például perzsa eredetűek, vagyis az iráni eredet a jászoknál kimutatható. Ez nem ellentétes a nyelvészek, történészek véleményével. A kis- és nagy-kunok között azonban a vártnál nagyobb a genetikai távolság – talán némi meglepetésre –, mint sokan gondolták volna. Ha valaki azt mondja, hogy a türkökkel kicsi a genetikai távolságuk a kunoknak, ez nem meglepő, de az talán váratlan, hogy a két kun népcsoport között nagy. Különösen érdekes, hogy a csángó az a népcsoport, amely távol áll az összes vizsgált magyar népcsoporttól, illetve legközelebb ők álltak a finnekhez.

Természetesen előfordulhat mintavételi hiba, mi ugyanis a bukovinai székelyeket és a moldvai magyarokat (csángókat) nem az eredeti őshazában vizsgáltuk, mert arra egyszerűen nem kaptunk engedélyt, hanem azokat a kis csoportokat tudtuk elérni, akik itt élnek Magyarországon. Személy szerint én leköltöztem két hónapra Egyházaskozárra, ahol nemcsak svábok, székelyek, hanem moldvai magyarok is élnek, mégpedig százhatsvanegy család. Ők a Moldvából Bácskán át hazánkba érkezett moldvai magyarok. Ilyen esetben beszél a szakma genetikai sodródásról, tehát mikor egy nagyobb közösségből kiszakad egy kisebb közösség. Ilyenkor nem ugyanaz a géngyakoriság, mint az eredetiben volt, tehát bizonyos torzító hatással számolni kell. Ki kell mondani, hogy ebben az esetben lehetnek mintavételi hibák.

– *Ha már kazár szóba jött heységként, megkérdezem, kimutatható-e genetikailag a magyar népességben a kazárok jelenléte. A történeti források hét magyar és három kazár bonfoglaló törzsről beszélnek. Utóbbiak a kabarok, akiknek a neve lázadót jelent, de kazár etnikumot jelöl. Aba Sámuel szokták emlegetni kabarként, akinek a szállásterülete némelyek szerint Észak-Magyarországon lehetett.*

– Sok mindent nem sikerült még kutatnunk, sok mindent nem tudunk egyelőre. Jó lenne eljutni például a Felvidékre, teszem azt a Julianus-program keretében, amire eddig nem volt lehetőség. A kazárokról tudomásom szerint – az elmondottak miatt – nincsenek genetikai adatok, bár az érdekes, hogy az említett területeken élő, népművészetükben, nyelvükben eltérő matyók és palócok genetikailag azonos népcsoportnak tekinthetők.

– *Találunk-e olyan zárt népcsoportokat Magyarországon, amelyek eredete az Árpád-korba, netán a bonfoglalásig a nyúlik vissza? Az Őrségben, a gyeptűörök valószínűleg a bonfoglalást követően, talán a kalandozások vége óta folyamatosan jelen vannak. Egy 1286-ban kelt oklevél számos, máig fellelhető őrségi családnevet, ma is élő családot sorol fel. Ilyenek – a Kun László által kiadott okiratban – a Csörgő, Törő, László, Babos, Könye, Kapornaky, Sobár, Farkas, Sis-*

ka, Keserű, Benkő, Baksa, Tüske, Vöres, Balog, Kardos nevek, amelyek közül több nemcsak családnévként, hanem alkalmanként a szerek – kis településcsoportok – neveiként szintén fennmaradtak. A szer a régi magyaroknál hadat jelentett, de az sem elképzelhetetlen, hogy a szerek egy-egy nemzetség központjai lehetettek, ezek hozták létre az Őrségben itt-ott máig megmaradt településszerkezetet.

– Nekünk genetikusoknak annak idején az antropológus kollégák azt javasolták, ha törzsökös magyart – amit a köznyelv „ősmagyarként” nevez meg –, akarunk vizsgálni, akkor Erdélyben a székelyeknél vagy Magyarországon az Őrségben kutassunk. Őriszentpéteren végeztünk is vizsgálatokat, de nem törzsökös magyarokat találtunk, mert a délszlávoknak, a vendeknek olyan erős volt a genetikai hatásuk, hogy törzsökös magyarokról nem beszélhettünk. Hozzáteszem, a mintavétel, így az eredmények is, csak Őriszentpéterre, nem az Őrség teljes területére vonatkoznak.

AGYAFÚRTAK, TORZÍTOTT FEJŰEK, BASEBALLSAPKÁS NEANDERVÖLGYIEK

MÓRO CZ ZSOLT: Kustár Ágnes műtermében neandervölgyi, neolitik- és bronzkori, a népvándorlás, a honfoglalás, az államalapítás idejéből származó arc-, illetve fejrekonstrukciók sorakoznak, mintha egy időtlen Symposiumra érkeztek volna ide a római, szarmata, gót, avar, ősmagyar, kun résztvevők a történelem különböző korszakaiból. Itt van természetesen Janus Pannonius arcma is, amely nem tartozik ugyan szorosan témánkhoz, de szeretném, ha a beszélgetés végén ejtenénk róla néhány szót. Első benyomásom ezekről a változatos rekonstruált fejekről az, hogy amennyiben bármelyikre – leszámítva talán a neandervölgyi embert, valamint a hun-germán korból származó két torzított koponyájú fejet –, szóval ha bármelyikre kalapot, kendőt vagy baseballsapkát tennék, nem keltenének különösebb feltűnést az utcán ma sem, amivel azt akarom mondani, hogy tökéletesen modern embereknek tűnnek. Van-e köztük és köztünk bármiféle különbség?

KUSTÁR ÁGNES: Igen is meg nem is. Az újkőkorból kevés koponya maradt ránk aránylag épségben, ezek alapján mondhatunk valamit erről az – időben meglehetősen hosszú – korszakról. Viszonylag *homogén népességet* találunk ekkor antropológiailag a Kárpát-medencében. Ebben különböznek tőlünk, azaz a Kárpát-medence mai populációjától. Mediterrán népesség élt itt az újkőkorból, amire jellemző a keskeny és magas arckoponya, illetve hosszú keskeny agykoponya. Ez a típus az idő előre haladtával, a népvándorlás megindulásával keveredett a keletről érkező – meglehetősen heterogén – népekkel. Ez a keveredés egyre nagyobb formaváltozatosságot hozott létre, jöllehet az alapformán, a homo sapiens sapiensen belül. A típusok, a régmúlt, több tízezer év tiszta formái azonban ma már nem lelhetők fel. Mostanra típusötvözetekről beszélhetünk.

Ami a baseballsapkát illeti, Skultéty Gyula, a Baselban élő antropológus-szobrászművész elkészítette a – la chapelle-aux-saints-i – neandervölgyi ember arcreekonstrukcióját. Erről rugalmas gumimaszkot csináltak, amit egy színész felvett, majd az utcán sétáltatott benne. Az volt a meglepő, hogy senki még csak meg sem fordult utána, meg sem nézte, föl sem kapta a fejét. Mindössze egyetlen ember figyelte gyanakvóan, egy pincér, mikor a „neandervölgyi ember” betért a vendéglő kerthelyiségébe, majd rendelt valamit. Ekkor a pincér kissé hátrahőkölt, de ezen túl nem keltett feltűnést.

– *Az itt látható két torzított germán koponyáról mit tudhatunk? A koponyatorzítás, úgy tudom, a hunokra volt jellemző. A germánok átvették, mint divatot vagy mint hun alattvalók, talán valami más okból utánozták uraikat? Egyáltalán, miért alakult ki ez a különös szokás, hogy a koponyát torzították?*

– Minden kétséget kizáró választ erre a kérdésre nem adhatunk. A kutatók többsége úgy véli, divatról lehet szó, egy népre jellemző szokásról. Néhány helyen, egy-egy népcsoportnál még napjainkban is találkozunk testtorzítással. A Kárpát-medencébe keletről érkező népek az úgynevezett körkörös torzítást alkalmazták: a születés után az agykoponyára helyeztek egy szorítópólyát, amit sokszor még az áll alatt is megkötöttek. Ezt viselni kellett a gyermeknek addig, ameddig a koponya növekedési folyamata tartott. Mindez járhatott biológiai hátrányokkal, hiszen tudjuk, ezek a torzított koponyájú emberek nem éltek túl sokáig, gyakran nem érték meg az öregkort. Meglehetősen sok torzított gyermekkoponya van, ami arra utal, ők azok, akik nem érték el a felnőtt kort. Néhány esetben a koponyatorzítás okozhatott fejfájást, értelmi zavart.

Az általam rekonstruált két koponya az úgynevezett hun–germán időszakból való. Azért nevezik így, mert nem lehet tisztán elkülöníteni milyen népesség élt, mondjuk Tolna megyében Mözsön vagy Keszthely-Fenekpusztán, ahonnan sok torzított koponya került elő. Tehát az időszakról kapták a nevüket, de hogy etnikailag hova tartoztak, ezt csak valószínűsíteni tudjuk. Az itt látható mözsi rekonstruált koponyák, a régészeti leletek alapján germánok. A hunok embertanilag nehezen megfoghatók a Kárpát-medencében. Rövid ideig voltak itt, ráadásul a halottaikat hamvasztották. Ha van is hun sír, nem sok van. A Kárpát-medence hunjainak embertani jellegéről nem sokat tudunk.

– *Szeretném, ha ejtene néhány szót a koponyaműtésekről, az úgynevezett koponyatrepanációkról. Úgy tudom – egyebek mellett éppen Kustár Ágnes Agyafúrtak című tanulmányából –, hogy kétféle, mégpedig sebési és jelképes koponyaműtést, azaz trepanációt különböztet meg tudomány. Az első a korabeli orvoslás világába, a második a mitológia irányába visz. Milyen tudást igényeltek a koponyatrepanációk, magyarul koponyalékelések?*

– A sebési trepanáció valamilyen trauma során keletkezett sérülésnek a kiigazítása. Ez lehetett a fejet ért kardvágás, buzogányütés, netán egy parittyakő okozta koponyarepedés vagy törés, ami csontszilánkokat okozott. A sebési trepanáció tehát a meglévő sérülésnek a rendbetétele, amit látszólag a pásztorember is el tud végezni egy kerge birkán. Innen nézve nem nagy ügy, de ha onnan közelítünk a dolog felé, hogy a XIX. században a budapesti klinikákon azoknak a száma, akik a műtéti beavatkozást – esetünkben trepanációt – követően meghaltak, milyen magas, akkor elgondolkodtató következtetésekre jutunk. Úgy tűnik, mintha a XIX. századi orvoslás nem tudott volna annyit a trepanációról, mint az ősi kultúrák. Ez egyébként, Bartucz Lajos vizsgálatai szerint, nemcsak a budapesti klinikákon volt így, hanem a londoni és párizsi kórházakban is.

– *Az egykori ősi tudás veszendőbe ment?*

– Igen. Minden földrészről kerülnek elő trepanált koponyák, amik arról tanúskodnak, hogy a páciensek túléltek a műtéteteket Óceániában ugyanúgy, mint Ázsiában vagy a Kárpát-medencében. Óceániában – a földrajzi utazók és néprajzkutatók beszámolóit szerint – kőkori eszközökkel, a csiszolt kőkori kultúra fokán végeztek koponyaműtéteteket, mégpedig rendkívüli szakértelemmel, azonfelül komoly eredményekkel. Az *emberevők* például (éppen az emberevés okán) kitűnően ismerték az emberi test anatómiáját,

mi több, tudtak a fertőzésekről. Tisztában voltak vele, ha megsértik a kemény agyhártyát, akkor a beteg nem marad életben. A fertőzések ellen pedig antiszeptikus szerként a zöld kókuszdió áztatott levét használták, ezzel mosták le a sebet.

– *A magyar táltosok, javasok vagy orvosok ezt miként csinálhatták?*

– Valószínűleg növényi szereket alkalmazhattak. Hogy hol, milyen sebösszehúzó, antiszeptikus anyagot használtak, nehéz megmondani, nyilván olyat, ami rendelkezésükre állt. Sok ilyen növény van.

– *Elképzelhető, teszem azt, hogy útifűvel próbálkozhattak, amelynek mára bizonyított az antiszeptikus hatása.*

– Könnyen lehet, hogy használták. A honfoglalás kori magyarok nagyon jó hatásokkal végezték ezeket a műtéteket. Éry Kinga és kutatótársai közel száz koponyát vizsgáltak meg. Ezek közül egyaránt volt tényleges sebészi trepanáció, valamint jelképes trepanáció. A végeredmény azt mutatta, hogy nagyon magas százalékban élték túl, akár évekkel az operációkat. Mindez alapos szaktudást feltételez, nyilván hosszan kellett tanulni annak a gyógyító táltosnak, javasnak, aki ilyet végzett.

– *Szállhatott apáról fiúra ez a mesterség?*

– Igen. Említettem már, milyen sokan haltak meg Európában a XVIII–XIX. században koponyaműtét következtében. Ugyanakkor Angliában, a cornwalli bányavidéken majdnem száz százalékos túlélési eredménnyel trepanáltak az ott dolgozó orvosok, mert egy nagyon régről hozott hagyományt őriztek. Bányászat régóta folyt ezen a vidéken, a kőomlások, földomlások következtében gyakori volt ez efféle sérülés. Ott tehát a folyamatosan fenntartott orvosi hagyomány következtében jó eredménnyel gyógyították az efféle sérüléseket.

– *Mit mondhat a jelképes trepanációkról, a fejben székelő, innen néha elkóborló árnyéklelekről, az iszról, amelyet néprajzosok, illetve néhány régész feltételezése szerint a koponyából kivésett kis csontdarabon át akartak ismét visszacsalogatni, visszajuttatni?*

– A jelképes trepanáció a Kárpát-medencében megközelítőleg a X. század elejétől a XI. század végéig fordult elő...

– *Tehát a kereszténység felvételét követően csaknem száz évvel még élhetett a pogány hagyomány?*

– Igen. Nyilván azok a pogány javasok, gyógyító emberek, akik ezeket a műtéteket végezték, a kereszténység felvétele után nem váltak azonnal kereszténnyé. A valláscsere nek megvan a maga kifizetési ideje. A leletek viszont arra utalnak, *előbb a sebészi, utóbb a jelképes trepanációk* fordultak elő nagyobb számban. Azt mondhatjuk, a sebészi beavatkozás szerepét átvette a jelképes trepanáció, amelyet valószínűleg a sebészi koponyalékelés analógiájaként alkalmaztak, kivédendő a kockázatot, hogy ebbe bele is lehet halni. A jelképes trepanáció alkalmával nem nyitják meg a koponyát, csupán annak felső rétegét, az úgynevezett tabula externát. Hogy a koponya melyik részén találjuk ezeket a szimbolikus trepanációkat, milyen az alakjuk, mélységük, abban elég nagy a változatoság. A tanulmányozott esetek azt mutatják, többségükben, orvosi szempontból, *indokolatlanok* ezek a beavatkozások. A vizsgált koponyák közül 20–25 százalékban lehetett elváltozást, fejlődési rendellenességet találni, ami okozhatott fejfájást, migrént, heveny epilepsziás reakciókat, azaz elképzelhető, hogy ezek tüneteit akarták megszüntetni. Úgy tűnik, amikor a fejre lokalizálható fájdalmat vagy betegségforrást feltételeztek, akkor végeztek jelképes trepanációt. Valószínűleg ilyenkor nem maga a beavatkozás, hanem

a gyógyításban való hit gyógyított, már ha gyógyított. Néprajzi párhuzamokból ismert, hogy a „sebészi” munka csupán kis része volt a trepanációnak, utána következett a számukra komolyabb oldala a dolognak: a mágia. A demonologikus betegségezmléletük, hitük miatt az orvosi beavatkozást nem érezték elégnek, ezért a „műtétet” az egész törzs részvételével történő mágikus szertartás követte. Ez megvolt a korai népeknél, valószínűleg elődeinknél is jelen lehetett a mágikus szertartás. A mágikus szertartás során kiűzhették a gonosz erőket a fejből, a jelképes trepanáció helyén eltávozhatott a rossz szellem, hogy a helyére léphessen a jó szellem. Ez nem bizonyítható, de elég valószínű. A jelképes trepanációk bizonyos része összefüggött ilyen mágiával.

BENE VITÉZ ÉS A KETTŐS HONFOGLALÁS

– *A kettős honfoglalás elmélete – egyéb feltevések mellett – arra épül, hogy 670 táján új népesség jelenik meg a Kárpát-medencében, amelynek törzsi jelképe a griffes-índás öv. László Gyula késő avarnak, illetve kora magyarok nevezi ezt a törzsszövetséget, véleménye szerint ők az első magyar honfoglalás – Árpád vezért megelőző – népe. Bene vitéz, akinek ismerjük griffes-índás övcsatját, ami talán két nép egybeolvadását jelképezi, ezek szerint késő avar, azaz kora magyar lenne. Kustár Ágnes által rekonstruált arcmása, számomra, némiképpen csalódás. Kissé aszott, elhasználódott, jelentéktelen öregember mélyen barázdált képmását látom, nem egy diadalmas honfoglalót, a Szent László herma vagy a Millenniumi Emlékmű valamelyik fejedelmének vonásaival. Nem illik bele abba a heroikus képbe, amit a dicső múlttól szeretnénk fenntartani.*

– Igen, de némi utánagondolással, rugalmassággal azért belefér Bene vitéz a reális képbe. Ő az első hiteles, ásatás alkalmával előkerült honfoglalás kori magyar.

– *Bene vitéz tehát nem késő avar, nem kora magyar, hanem a 895-ös honfoglalás magyarja?*

– Tulajdonképpen a késő avarok és a kora magyarok embertani jellegei részben hasonlóak. A Kis-Balaton térségében tártak fel egy olyan nagy sírszámú temetőt – amelyet Vörs-Papkert néven tart számon a tudomány –, ahol ez a régészetileg két különböző népesség ugyanabba a temetőbe temetkeznek. Azok a késő avarok, akik ott éltek, *bizonyosan megélték a honfoglalást.* Az, hogy ők ugyanabba a temetőbe temetkeztek, sőt, a sírjaik vegyesen helyezkednek el – tehát még a temetőn belül sem különülnek el –, azt jelzi, nem ellenségeskedés, hanem békés egymás mellett élés, netán együttélés jellemezte őket. Genetikai vizsgálatokat végeztek ennek a temetőnek néhány sírjában, amelynek eredményei arra utalnak, hogy talán voltak vegyes házasságok késő avar férfiak és honfoglalás kori nők között.

– *Az avarok antropológiailag jelen vannak a mai magyarságban?*

– Jelen kell hogy legyenek, mert ők nem szívódtak fel, itt voltak, megélték a honfoglalást. Hogy milyen százalékban, ez nem ismeretes. A magyar honfoglalókról készített arcreekonstrukciók azt mutatják, hogy a honfoglalók is meglehetősen vegyes népséget alkottak. Bene vitézt, teszem azt, europa-mongolidnak mondjuk, az antropológiai jellege alapján turanid típus, amennyiben beszélhetünk típusokról, mert természetesen nincsenek tiszta típusok. A karosi temetőből a vezéri kíséret sírjaiból például előkerült pamíri típus, amelyen belül, hiszen ez csak hozzávetőleges megközelítés, rengeteg formavariáció, valamint egyedi variáció van.

MÓROCZ ZSOLT: *A magyarságra jellemző valami különös etnikai magány, bár többek szerint a népkeveredés olyan mértékű volt akár Európában, akár a Kárpát-medencében, hogy mára szinte mindenki rokonunk. Fóthi Erzsébet, miként egy alkalommal nyilatkozta, nem tartja szerencsésnek, ha a különállásunkat túlhangsúlyozzuk. Mit mondhat az antropológus, kinek vagyunk rokona, ismerőse, kik a boldog netán boldogtalan őseink?*

FÓTHI ERZSÉBET: Európában bonyolult minden nép őstörténete. Talán nem annyira, mint a magyarságé, de meglehetősen sokrétű. Mindenütt sok ág figyelhető meg, amikor az etnogenezist vizsgáljuk. Összetettek az európai népek, de abból a szempontból meglehetősen egységesek, hogy *a nemzettudatukból azt a szálat emelik ki, ami abhoz a helyhez való kapcsolatukat erősíti, ahol ma élnek.* Ebből a szempontból egyedül a magyarság kivétel. Mi, magyarok a meglehetősen sokszínű nemzettudatunkból azt hangsúlyozzuk, amiben különbözök vagyunk a környékbeli népektől, ami nem azt a területet, azt a hazát erősíti, amelyben éppen élünk. Az antropológiai adatok azonban azt bizonyítják, rendkívül sok fonallal kötődünk ehhez a jelenlegi hazánkhoz. Az antropológiai tények amellet szólnak, hogy a legkülönbözőbb korokban, minden égtáj felől jöttek bevándorlók a Kárpát-medencébe. Nem véletlenül szokták mondani a népek olvasztótégelyének.

– *Időben meddig bátrálhatunk, ha a Kárpát-medence benépesülésének kezdetét keressük?*

– Európa különböző hullámokban történő benépesüléséről vannak megbízható bizonyítékok, és mindig találunk, noha kis számban, magyarországi leleteket. Az első, körülbelül nyolcszázézer évvel ezelőtti benépesedéséhez kötődik a vértesszőlői lelet. A következő hullámhoz, mikor a mai ember, a homo sapiens elterjedt 35–40 ezer évvel ezelőtt, ehhez a korhoz a Subalyuki leletet lehet sorolni. A felső paleolit korban már biztosan éltek emberek a Kárpát-medencében. A tömegesen megjelenő leletek az újkőkorból kerülnek elő, az utolsó jégkorszakot követő időkből. A mai magyar népnek hetvenöt százalékát olyan génállományra lehet visszavezetni, ami már a felső paleolitban jelen volt Európában, tehát jelentős őskőkori előzménye van a mai magyar népességnek. *A magyarságnak a Kárpát-medencében nagyon mélyen gyökerező történelme van.* Nem megtagadva a keleti szálat – Emese álmát vagy Hunor és Magor mitikus történetét –, hangsúlyoznunk kell európai történetünket, mert ez is a mi történetünk.

– *Jelen vannak bennünk a kőkori emberek génjei?*

– Bennünk vannak. Az újkőkori óta bizonyítható, mégpedig hiányzó láncszem nélkül, hogy folyamatos betelepülések voltak a Kárpát-medencében. Allandóan érkeztek népcsoportok, mi több, azt állíthatjuk, szinte soha nem mentek el.

– *Tehát nem volt soha tabula rasa, sem a hunok, sem az avarok, sem a magyarok előtt. Minden keletről érkező honfoglaló nép talált itt más népeket. Akkor kijelenthetjük, hogy mindenkinek, minden Kárpát-medencei környéki népnek rokonai, ismerősei vagyunk?*

– Igen. Ha konzekvensen végiggondoljuk, talán a longobárdok az egyetlen nép, amely tovább ment innen, a mai Lombardia területére. Tulajdonképpen azt mondhatjuk: mi Európa minden népével rokonságban vagyunk. Természetesen nem vonom kétségbe a magyar őstörténettel kapcsolatban a keleti szálat, hiszen kutattam Magna Hungáriában. A magyar történelemből a legkedvesebb témám a honfoglaláskor, azon belül a vezérek, a nyilvánvalóan keleti eredetű népcsoport tagjai. Ugyanakkor elgondolkodom

azon biológusként, antropológusként, hogy az elmondottak alapján az itt ősidők óta élő népek, akiknek a génállománya bennünk van, akik az őseink is, miért nem kapnak nagyobb hangsúlyt a nemzettudatban. Miért emeljük ki azt az egyetlen ágat, amely már a honfoglaláskorban nagyon vékony ág volt az itt talált népességhez képest. Úgy gondolom *antropológusként*, paradigmaváltásra volna szükség a nemzettudat területén. Nem azt kellene hangsúlyozni, ami elvált, hanem azt, ami összeköt bennünket az egységsülő Európa népeivel.

– *A magyarság néppé válását, önazonosságát másként ítéli meg a régész, a néprajzos, a történész, a nyelvész. Beszélnek kollektív leszármazástudatról, mitológiáról, vallásról, önmegnevezésről, közös nyelvről, a régészeti kultúrák, a sírleletek egyezéséről. Mit tud ehhez hozzátenni az antropológia?*

– Az antropológiában az etnogenezis a populáció fejlődését jelenti. Beszélhetünk, teszem azt arról, hogy a X. századi magyar népesség rendkívül sokrétű. Két nagy csoportja például határozottan elválik egymástól. Találunk egy nagy, keskeny koponyájú, *tisztán europid alapnépességet*. Ha megnézzük ezeknek a sírban talált leleteit, akkor azt látjuk, ők a (sír)mellékletek nélküli szegény köznép. A nagyobb lélekszámú köznép tehát europid, hosszú keskeny koponyájú, amely lényegesen eltér a másik csoporttól, amelyik rövid, széles koponyájú, enyhe ázsiai vonásokat is tükröz. Hangsúlyozom, inkább europid, de az arcon felfedezhető enyhe ázsiai jegyek, ami azt jelenti, ennek a kisebb csoportnak az etnogenezisében volt valamilyen keleti történet. Ez jóval kisebb lélekszámú népcsoport, amelynek a sírmellékletei gazdag, sztyeppei mellékletek. Itt találjuk a lóval való temetkezést, a díszes fegyvereket, gyakran itt vannak a koponyákon a jelképes és valódi trepanációk. Ők – ez az europo-mongolid népesség – a X. századi kornak a vezetőrétegét képviselik. Azt láthatjuk, hogy ez a két népesség még nem keveredett a X. században, majd csak a XI. században kezd keveredni. Minden antropológiai eredményből arra lehet következtetni, hogy ezek itt találkoztak a Kárpát-medencében.

– *Tehát van egy őshonos része a magyarságnak a Kárpát-medencében?*

– Igen, ez az europid köznép nagy része már a X. század előtt is itt élt.

– *Ezek szerint a honfoglalás mint a magyarság történetében sorsdöntő esemény – fogalmazzunk így – történelmileg indokolt, antropológiailag azonban kevésbé?*

– Igen. Van genetikus, aki talán túlzásba esve, egyenesen azt állítja, a honfoglalás kor genetikai értelemben jelentéktelen epizód volt.

– *A Feszty-körképet azért talán nem kell becsomagolni?*

– A Feszty-körképet szeretni kell, de el kell gondolkodni ezen. Nyilván sokak érzékenységét sérti egy ilyen kijelentés, ámha eltekintünk ettől, tulajdonképpen igaz, amit mond. Valójában az a kérdés, a honfoglalás miért olyan jelentős a tudatunkban.

HUNOK, AVAROK, MAGYAROK

– *Napjainkban ismét újjáéledt a hun rokonság elmélete. Vezet-e bármilyen szál antropológiailag a magyaroktól a hunok és avarok felé?*

– Mi, antropológusok alig tudunk valamit hozzátenni a hun történetéhez, mert rendkívül rövid ideig éltek itt, és nagyon kevés temetkezési emlékünknél maradt tőlük. Megemlítem azonban a Szegvár-óromdűlői temetőt, amit én is vizsgáltam. Ez bizonyosan a ko-

rai avar korhoz köthető, ugyanakkor csaknem teljesen olyan régészeti kultúrával van el látva, mint a honfoglaló magyaroké. Ezt az egyezést a mai napig nem tudtuk megmagyarázni, nem tudjuk megmondani miért ilyen. Ráadásul ez nem egy temető, hanem egy egész terület. A Körös–Tisza–Maros folyók által meghatározható részre esik ez a kultúra. Na ők például torzították a koponyájukat.

– *Mint a hunok?*

– Igen, ők is és mások is. Ezek az emberek nagyon finoman europa-mongolid koponyájuk. Ez egy olyan szál, ami valószínűleg valamilyen módon a hunokhoz köt min ket. Ők nem mentek el, itt maradtak. A X. századi szegvári temetőben is kimutatható még antropológiailag a nyomuk. Az egész területen itt maradtak.

– *Fogalmazhatok úgy, hogy keveredés szintjén lehet bizonyos antropológiai rokonság köz tünk magyarok és hunok között, az eredetet tekintve azonban nincs?*

– A történelem az időről szól, nem egy adott állapotról. A fenotípuson alapuló biológia, vagyis az antropológia, illetve a mögötte levő, genotípuson alapuló biológia, a genetika lényege éppen a folyamatosság. Az összeköttetés, a kapcsolatok keresése. Talán ezért van az, hogy a biológus jobban el tudja képzelni a folyamatokat, így az etnogene zist is az időben. Mi nem rettenünk meg attól, hogy megvizsgáljuk, az ázsiai hunok mi ként fejlődtek. Mikor északra kerültek például – miután legyőzték őket a kínaiak – megváltoztak. A mongóliai területén levő, ott kialakuló hun birodalom már más antropológiailag, mint előtte az Ordosz vidéki hun birodalom népe. Sokkal több mongol elem került bele. Ezért számunkra evidencia az, amit az orosz, kínai, mongol kutatók állítanak, hogy az ázsiai avarok a hunoknak a későbbi stádiuma.

– *Az avarok körül meglehetősen nagy a zűrzavar. A kútfők beszélnek bijon és uar törzsek ről, a régi kínai források zsu-an-zsu-anoknak nevezik őket, ami talán valami zsiszik féle férget jelent, mások alavaraknak vélik a törzsszövetséget. Mit mondhat erről az antropológia?*

– A nyelvészeti, történeti, régészeti kérdésekbe nem mennék bele. Annyi bizonyos, hogy az avarok, Baján kagán avarjai arról a területről érkeznek a Kárpát-medencébe, ahol az ázsiai Hun Birodalom volt. Nem kérdés számomra, hogy ők a Hun Birodalom népeinek kétszáz évvel későbbi stádiumát képviselik, tehát valamilyen módon a hunokhoz tartoznak. Az avarok bizonyítottan nem mentek el innen, a Kárpát-medencéből, tehát ezek az ázsiai hunok, akiket avaroknak nevezünk, megvannak bennünk.

– *Az antropológia felől nézve létezik-e folyamatosság?*

– Ezen a vonalon feltétlenül, jóllehet hangsúlyozni kell, hogy ez egy nagyon vékony szál. Mondok egy példát: úgy képzem el a magyar etnogene zist, mint egy tengert, amelybe minden felől érkeznek folyók. Kisebb-nagyobb folyók, patakok, mégpedig olyanok, amelyek maguk is különféle ágakból születtek. Ebben a tengerben azután összekeveredik minden, de hogy milyen folyók jöttek bele, miféle égtájak felől, az vizsgálható, amint az is, hogy milyen ágakból állnak. Amikor az ázsiai ágról beszélünk, ez egy kisebb, de létező folyót jelent. Valószínűleg a hun korból kisebb folyó jön, mert elképezhetetlen, hogy a hun korból itt semmiféle antropológiai állomány nem maradt. Az avar korból már jelentősebb folyó érkezik, a honfoglaló magyarokkal úgyszintén, később a besenyőkről és kunokról beszélhetünk, de más égtájak felől szintén jönnek ide folyók. A magyar köznép például az összes környékbeli ország populációjához köt bennünket.

– *Antropológiailag lehet őshazáról beszélni, vagy éppen a folyamatban találjuk a lényegét?*
– A lényeg az időben és a folyamatban van. Ha a mai magyarság eredetét a kérdés teljes komplexitásában vizsgáljuk, akkor *egyetlen* őshazáról nem beszélhetünk, illetve őshaza ebben az értelemben maga a Kárpát-medence. Antropológusként több tízezer éves folyamatban gondolkodom, az egész magyar őstörténetet ebbe a minimum negyvenezer éves folyamatba helyezem.

– *Találunk-e a magyarsághoz közelálló, rokon népeket keleten a honfoglalás után. A bolgár-törökökkel kapcsolatos véleménye komoly feltűnést keltett szakmai körökön kívül is. Kik ők, miféle szállal fűződnek a magyarsághoz? A nyelvészek a bolgár-törököket keverék népnek, azaz nem a mai, szláv bolgárokkal azonos etnikumnak tartják, hanem olyanoknak, akik valamilyen csuvasos jellegű nyelvet használtak. Mások egyenesen a hun eredet mellett törnek lándzsát.*

– Antropológiailag arról van szó, hogy a bolgár-törökök, a X. századi *magyar vezérréteg rokonai*, nemcsak embertanilag, hanem régészetileg és kulturálisan is. A közös emlékek megtalálhatók Magna Hungáriában. Az európai hun birodalom összeomlása után visszavonuló hun rétegek új országokat alapítottak. A volgai bolgárok, valamint tatárok a VII. században megjelentek azon a területen, amelyet mi Magna Hungáriának nevezünk, mégpedig abban a régióban, ahol finnugor nyelvű kis népek éltek. A régészet korai bolgár anyagnak hívja az innen, ebből a korból származó leleteket. Ezek a temetők azok, amelyek a X. századi honfoglaló magyar vezérréteggel rokonságot mutatnak. Magna Hungáriában – ahol a történelem tankönyvek szerint kialakult a magyarság – valójában a VII. században feltűnik egy új nép, jöllehet nem ott alakult ki, amely rokona a X. században megjelenő honfoglaló magyarságnak. A másik ág – a volgai tatárok – az Al-Dunához vonult, ott a dunai bulgáriát alapította meg. Mi, azaz a honfoglaló magyarság mindkettőhöz hasonlítunk antropológiailag is, kulturálisan is, például a jelképes trepanáció, ami a Kárpát-medencében honfoglaló magyarsághoz köthető, ezen a két területen fordul elő.

A honfoglaló magyar vezérsíroknak a legtávolabbi antropológiai párhuzamai Észak-Kazahsztánba vezetnek, arra a területre – az Irtis és Isim folyók vidékére –, amelyek kapcsolatban voltak az obi-ugorokkal, Dél-Szibériába meg a kazak sztyeppe északi peremére, ahol földrajzilag elképzelhető a nyelvi érintkezés.

– *Néprajzosok azt állítják, hogy arról a részről jöhetett a honfoglaló magyarság, amely a népvándorlás útján van, abonnan az íjlesztő népek érkeztek folyamatosan Európába. Innen hozhattuk kultúránk jelentős részét, szintén innen merítették az obi-ugorok is. Halat áldoznak, de máig emlékeznek a lóáldozatra egy halászdalban, mikor azt éneklük: „Vörös keszeget, ha fogok, Pej csikónak nevezem – én lovatlan kezű ember.”*

– Az íjlesztő népek kifejezés a hun történettel kapcsolatos. Az Ordosz vidékéről – ahol az ázsiai hunok központja volt – előkerült, vaskorból származó temetők leletei antropológiailag nagyon érdekesek, ugyanis *europidok, akárcsak a szkíták és Ázsiában a szakák*. Antropológiailag, körülbelül az időszámítás kezdetéig az egész eurázsiai sztyeppe europid népekkel volt tele. A szkíták és szakák – akik ugyanazok, csak megnevezésük más – Irán és Mezopotámia felől jöttek. Azon lehet vitatkozni, hogy az őshazájuk hol lehetett, ez a lényegen azonban nem változtat, miszerint a sztyeppétől délre eső területekről érkeztek föl a népek. Elsőként a kimmerek, azután a szkíták, szakák népesítették be a sztyeppét. Ez mindegyik europid nép. Azután a Krisztust követő évszázadban (a mai) Mongólia felől kezdtek áramlani mongolid népességek. Különböző területeken,

különböző arányban jelentek meg, majd keveredtek az ottani szkíta alapú népességgel. Innen származnak a mai különböző karakterű népségek Kazahsztánban, Türkmenisztánban, Kirgíziában és a többi közép-ázsiai országban, de a történet alapja a szkíta és szaka korszak.

– *A Kárpát-medence „antropológiatörténetének” különös pillanata összegződik a nemrég megismert Janus Pannonius-portréban, amelyet a költő koponyája alapján Kustár Ágnes készített el. Gondolom sokan feltették már a kérdést: horvát vagy magyar Janus mester?*

KUSTÁR ÁGNES: Igen, ezt mások szintén erőltetik, mondjam meg végre: horvát-e, vagy magyar? Megnéztem, a ma élő horvátokra vonatkozó embertani adatok alapján lehetne nyugodtan horvát is. A típusa – ha szemügyre vesszük a koponyáját –, amely a markáns jellegét adja ennek az arcnak, és az a meredek, domború homlok, a rövid és széles agykoponya, a jellegzetesen előreugró szemöldökív, a behúzódott orrgyök, valamint az előreugró állcsúcs és a széles, erős állkapocs.

– *Olyan, akár egy amerikai akciófilm bőse. Inkább – elmézést érte – Bruce Willisre vagy valamelyik férfimagazin macsójára emlékeztet, mintsem lírai költőre...*

– Hát igen, az előbb felsoroltak adják ezt a kifejezetten masculin, robusztus jellegét, valamint az erőteljes rágóízomok, amelyeket az állkapocscsontok alapján rekonstruáltunk Árpás Károllyal. Az alsó fogsor kissé előrébb helyezkedett el, mint a felső, ami nem igazi – hanem egy enyhe – bulldogharapást eredményezett. Fogainak kopása is azt mutatja, az állkapcsa kissé előreugrott. A típusról nehéz mit mondani, az viszont bizonyos, hogy europid típus. A koponyaalkat pamíri jelleget mutat, az állkapocs inkább cro-magnonid, a homlokcsont nordikus, tehát északi jellegű.

– *Szintézise tehát, miként a reneszánsz kultúra, sok mindennek?*

– Igen, mint mi, szinte mindannyian.

MÓRO CZ ZSOLT

BÉRES JUDIT (1976) humán-genetikus, PhD. Szakterülete területe a népesség genetikája valamint a romakutatás. Legfontosabb munkái: *Genetic of Hungarian Populations*, valamint *A genom* (szerkesztette Hidvégi Egon) című kötetben található tanulmánya: *A magyarországi népesség genetikai rokonsága*.

KUSTÁR ÁGNES (1966) antropológus, PhD. A riporthoz kapcsolódó írása (Skultéty Gyulával közösen) *A bene-pusztai bonfoglalás kori férfi koponyarekonstrukciója*.

FÓTHI ERZSÉBET (1954) antropológus PhD. Fő kutatási területe a történeti embertan és a magyar őstörténet. A riporthoz kapcsolódó legfontosabb munkája az *Összehasonlító antropológiai vizsgálat a Kárpát-medence népeinek etnogenezéséhez*.

MÓRO CZ ZSOLT (1956) Kőszegen élő író.